

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds-
och växtproduktionsvetenskap

Harpsunds park och trädgård

– Historik, utveckling och dagens utformning.

The park and garden surrounding Harpsund

Matilda Persson

Harpsunds park och trädgård – Historik, utveckling och dagens utformning

The park and garden surrounding Harpsund

Matilda Persson

Handledare: Åsa Ahrlund, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Petra Thorpert, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Kurstitel: Examensarbete i landskapsarkitektur inom landskapsingenjörsprogrammet

Kurskod: EX0793 Landskapsarkitektur

Program/utbildning: Landskapsingenjörsprogrammet

Examen: Landskapsingenjör

Ämne: Landskapsarkitektur

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsmånad och -år: april 2015

Omslagsbild: Bengt A Lundberg, Riksantikvarieämbetet

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: *Harpsund, herrgårdspark, köksväxtodling, trädgårdshistoria*

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Sammanfattning

Det här examensarbetet handlar om Harpsunds kringliggande park och trädgård. Harpsund ligger mitt i Södermanland omringat av ett landskap med sjö, skog och varierande jordbruksmiljöer. Egendomen donerades till svenska staten för att användas som stadsministerns rekreation- och representationsbostad. Sedan 1950-talet har en mängd olika stadsministrar vistats och tagit emot besökare på Harpsund.

Harpsunds herrgård byggdes på 1600-talet och sedan dess har parken och trädgården utvecklats. Familjen Wicander köpte godset i slutet av 1800-talet för att använda som lantställe. Då påbörjades arbetet med att rusta upp och bygga en modern och vacker anläggning. Hjalmar Wicander och arkitekten Otar Hökerberg satte stor prägel på Harpsund. Huset och trädgården pryddes med konstverk och skulpturer. En anläggning med trädgård, köksträdgård, fruktodling och naturpark anlades. När godset skänktes till staten var det donatorns önskan att anläggningen skulle bevaras och användas av statsministern.

Arbetet innehåller en studie om parkens och trädgårdens historik, utformning och utveckling. Eftersom Harpsund är ett statligt byggnadsminne finns en mängd olika regler och bestämmelser för hur parken ska skötas och bevaras. Harpsunds historia och syfte gör att anläggningen är unik och dess kulturhistoriska värde är därför intressant att diskutera. En hel del förändringar har skett i parken samtidigt som en del av odlingen har fortsatt. Arbetet diskuterar problematiken som finns i att underhålla en anläggning som sällan besöks och används men som ändå har stor betydelse för Sveriges statsminister och dess regering.

Innehållsförteckning

Inledning.....	1
<i>Bakgrund</i>	1
<i>Syfte</i>	1
Frågeställningar	1
Avgränsning.....	1
<i>Metod och material</i>	2
Undersökningen	3
<i>Harpsund och landskapet</i>	3
<i>Herrgårdens historia</i>	4
De första anteckningarna om Harpsund	4
Det nya Axelsberg	4
1800-talets industriidkare tar över.....	6
Familjen Wicander på Harpsund	7
Testamentet.....	12
<i>Liknande anläggningar</i>	12
<i>Harpsund blir statsministerresidens</i>	13
<i>Parken idag</i>	14
Det omgivande landskapet	15
Promenaden och parken	16
Trädgården.....	18
Frukt- och köksträdgården	20
<i>Byggnadsminne</i>	22
<i>Kulturhistorisk värdering</i>	22
Florensdeklarationen	23
Riksantikvarieämbetets värderingsmodell	23
<i>Vårdprogram</i>	24
Mål i vårdprogrammet.....	24
Några av förslagen på åtgärder i vårdprogrammet	24
Arbetet efter vårdprogrammet.....	25
Slutdiskussion.....	26
Parkens utformning, utveckling och skötsel	26
Användning	26
Parkens framtid och kulturhistoriska värden.....	27
Källförteckning.....	28
Otryckta källor.....	28
Tryckta källor	28

Inledning

Bakgrund

Under lång tid har människan valt att omge sig av en vacker miljö, detta har lett till att många gods och gårdar försetts med en vacker trädgård eller park. De som bott och arbetat i trädgården har satt sin prägel på dess utformning och en del av dessa parker och trädgårdar har sedan bevarats ända in i vår tid. I många städer är det just slottsparker som finns kvar efter att städerna har brett ut sig och har därmed blivit välbesökta turist- och utflyktsmål. I Södermanland finns gott om välbevarade slott och herrgårdar med tillhörande trädgård, vissa är privatägda medan andra ägs av staten.

Harpsund är en herrgårdsanläggning med en lång historia som ligger en bit utanför sörmäländska Flen. Anläggningen donerades till svenska staten 1953 för att användas som Sveriges statsministers semesterbostad samt vara en mötesplats för regeringen och utländska regeringschefer på besök. Herrgården och landskapet runt omkring har ett speciellt syfte genom att skapa en lantlig ro för dess besökare. Tanken är att "Harpsundsandan" ska hjälpa till att skapa ett bra diskussionsklimat där statsministern och dennes gäster kan fatta väl genomtänkta beslut. Herrgården ligger relativt ödsligt, intill en sjö med skog och lantbruk runt omkring. Parken och trädgården har en lång historia och utvecklingen som skett är väldigt intressant. 1995 blev anläggningen ett byggnadsminne vilket innebär att även parken och trädgården skall bevaras och underhållas.

Syfte

Syftet med det här arbetet är att undersöka parkens och trädgårdens historia samt dess nuvarande utformning vid Harpsund. En undersökning av områdets historik berättar om hur parken och trädgården sett ut, använts, skötts och utvecklats. En fältstudie förklarar vad som finns kvar av den gamla utformningen och hur områdets utseende har förändrats. I arbetet undersöks Harpsunds användning som representations- och rekreationsbostad och vad detta har för betydelse för parkens och trädgårdens skötsel och utseende. Jag har också undersökt hur man arbetar för att bevara parken och trädgården och varför, därmed även vilka kulturhistoriska värden parken och trädgården har. Målet med arbetet är att en sammanställning och analys av detta ska ge djupare förståelse för varför parken och trädgården ser ut som den gör idag.

Frågeställningar

- Hur är parken utformad och hur används platsen?
- Hur har parken utvecklats och varför?
- Vilka kulturhistoriska värden har parken?

Avgränsning

Eftersom Harpsunds gods är så pass stort har arbetet avgränsats till parken och trädgårdsanläggningen närmast herrgården. Undantag har gjorts för vissa platser som ligger längre bort i landskapet men som har viktiga kopplingar till Harpsunds historia. Stora förändringarna skedde i parken under 1900-talet, mycket dokumentation finns från den tiden och det är denna utformning som finns kvar idag. Därför studeras och beskrivs denna tidperiod mer ingående i arbetet. Arbetet skulle kunna utvecklas mer då jag valt att bara studera ett vårdprogram. Det skulle vara intressant att ta reda på vilka åtgärdsförslag som tagits fram i tidigare vårdprogram och vad som genomförts.

Metod och material

Jag har genomfört en litteraturstudie för att studera Harpsunds herrgård, dess omgivningar och historik. *Harpsund - hus och händelser* av Sven Strömberg har varit till stor hjälp för att berätta om aktiviteterna som skett där. Denna bok bygger på intervjuer med personer som har bott eller har någon annan koppling till Harpsund. Med hjälp av annan trädgårdsslitteratur har jag jämfört anläggningen med andra parkers historia och utformning. Detta för att få en bättre bild och förståelse för hur parken och trädgården på Harpsund har utvecklats och varför. Jag har besökt Flens bibliotek och Mellösa hembygdsförening för att hitta mer lokal information om herrgården och dess omgivningar. Jag har även fått ta del av donatorfamiljen Wicanders fotoalbum från deras tid på Harpsund år 1910-1952. Fotografierna i albumen har varit till stor hjälp i mitt arbete för att visa vad som hänt i trädgården och parken. På grund av upphovsrättsliga skäl har inte fler fotografier tagits med och publicerats i arbetet.

Med hjälp av historiska kartor från Lantmäteriet har jag fått en bra uppfattning om parkens, trädgården och landskapets tidigare utseende. I beskrivningar till kartorna finns information om hur olika markområden använts vilket ytterligare förklarar områdets utveckling. På Riksarkivet har jag tittat på skisser över Harpsund ritade av arkitekten Otar Hökerberg. Däremot har jag inte kunnat ta del av de situationsplaner som förvaras vid Riksarkivet, vilket beror på att Harpsund är ett skyddsobjekt och vissa kartor över området är därför hemliga. Detta har lett till att många kartor som är relevanta inte är med i arbetet och kan förklara viktiga delar.

Från Statens Fastighetsverk har jag fått det senaste vårdprogrammet för Harpsunds trädgård och park, upprättat år 2006. Vårdprogrammet innehåller väsentlig information om parkens historik, nuvarande utformning, vilka mål som finns för parkens gestaltning och hur man arbetar för att bevara och utveckla den. Det innehåller också en del kopior av planerna som finns på Riksarkivet. Jag har även tagit del av Riksantikvarieämbetets beslut för hur byggnadsminnet Harpsund skall bevaras. Genom studiebesök på platsen och en intervju med Thomas Lundin, parktekniker på Harpsund har jag kunnat bilda mig en uppfattning om trädgården och parken idag samt ta del av hur man praktiskt arbetar med anläggningarna.

Undersökningen

Harpsund och landskapet

I Björn Gidstams skildring av Södermanland beskrivs landskapet och dess utveckling. Under istiden var hela området täckt med is. Då isen smälte bort, drog den med sig mängder av sten i olika storlekar och blev till slut ett hav. Efter att trycket av isen försvann började landet att höjas och landskapet påminde mer och mer om en skärgård med kobbar och skär. Landhöjningen fortsatte samtidigt som klimatet blev mildare och dalgångar och vikar blev torrlagda. Detta skapade bördig mark och goda förutsättningar för växtlighet. Boskapsskötare och jordbrukare sökte sig därför till området för att börja odla på marken. Lövskogar och betesmark växte fram. Den omväxlande naturen med mindre sjöar, skogar, betesmark och berg är småskalig och något som är unikt för Södermanland (Gidstam 2014).

I Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* är Södermanland beskrivet som en skön lustgård med varierande landskap och natur.

"Nästa dag foro vildgässen norrut över Södermanland. Pojken satt och såg ner på landskapet och tänkte för sig själv, att det inte var likt något av dem, som han hade sett förut. Det fanns inga stora slätter som i Skåne och Östergötland och inga stora, sammanhängande skogstrakter som i Småland, utan det var en blandning av allt möjligt. Här har de tagit en stor sjö och en stor älv och en stor skog och ett stort berg, hackat dem i stycken, blandat dem om varandra och brett ut dem på jorden utan någon ordning, tänkte pojken, för han såg ingenting annat än små dalar och små sjöar och små kullar och små skogsdungar. Ingenting fick lov att riktigt breda ut sig" (Lagerlöf 1906, kap. 23).

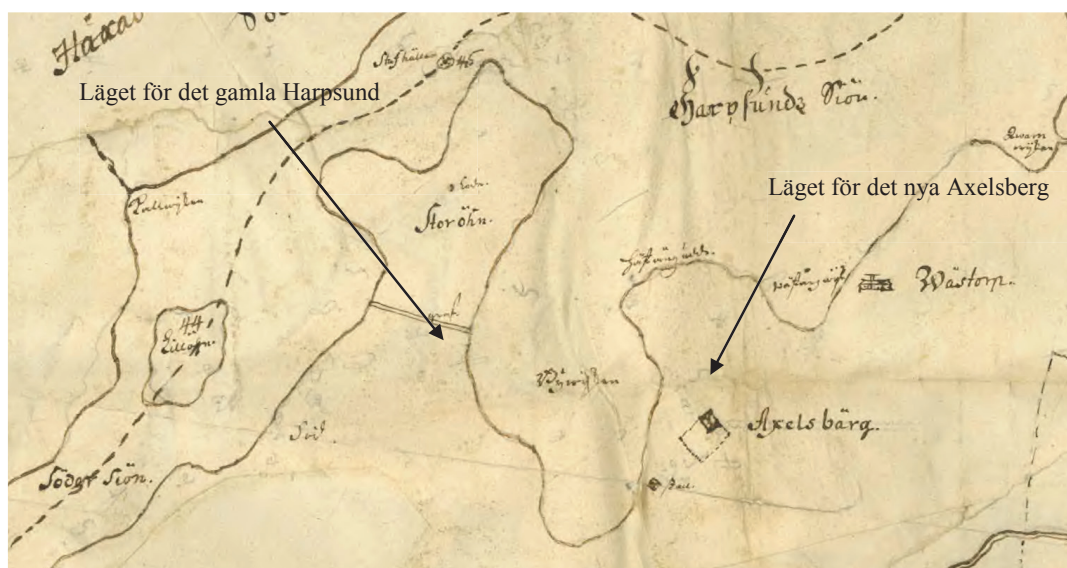
Efter att människan började idka jordbruk utvecklades också trädgården. Enligt Lundquist (1994) började den svenska trädgården utvecklas med bland annat lövängen. Eftersom boskapsdjuren behövde betesmark börjad man gallra i lövskogen runt omkring bostaden. Skörden av kvistar och löv var viktigt som foder till djuren. Då kunde man också välja vilka arter som skulle få finnas kvar på ängen, vanligtvis fruktträd som även kom att planteras in. De lövängar som låg närmast byggnaderna har många likheter med det vi idag kallar för trädgård. När lök och kål introducerades i Sverige utvecklades också köksträdgården. Klosterträdgårdar utvecklas på medeltiden och då spred sig kunskapen om nyttoodlingen och fler växter introducerades i Sverige (Lundquist 1994).

Harpsund är beläget fem km utanför tätorten Mellösa i Flens kommun som ligger mitt i Södermanland 130 km från Stockholm. Herrgården ligger i en vik ovanför Harpsundssjön omringad av skog, åker- och ängsmark. För 6000 år sedan började människor bosätta sig i Södermanland och sedan dess har landskapet utvecklats med skog och jordbruk. Mellösa och skogsbygden runtomkring var bebodd under medeltiden, idag finns flera fornlämningar kvar. Mellöshjulet, Sveriges äldsta hjul från 400-talet hittades här. Kyrkbyn som idag fortfarande är välbevarad växte fram med en mindre mängd kringliggande gårdar. Som många andra orter i Sörmland växte Mellösa på 1800-talet när järnvägen anlades. I området finns fler mindre orter samt herrgårdar och jordbruksegendomar (Flens kommun 2013).

Herrgårdens historia

De första anteckningarna om Harpsund

De första bevarade dokumenten som nämner Harpsund är upprättade 1380. Dessa berättar om hur Bo Johnsson Grip, Sveriges mäktigaste man vid den tiden, bytte till sig mark vid Harpsund. Den riktiga kungen var Albrecht Af Mecklenburg men eftersom han sällan befann sig i Sverige var det drotsen Bo Jonsson Grip som styrde landet. Han ägde en mängd av Sveriges slott och följaktligen slottlänen. En annan del av Harpsund ägdes av Biskop Thord i Strängnäs. Harpsund var då en by, med en del byggnader och en kvarn (Dahm 1982). Under 1500-talet satsade Gustav Vasa och hans söner på att utveckla och förbättra jordbruket på kungsgårdarna. Detta medförde bättre skördar och mer skatteintäkter (Flinck 1994). Under 1600-talet och stormaktstiden gavs många gårdar som lön för insatser i krigen eller inom statsförvaltningen (Lundquist 1994). Gustav Vasa skänkte Harpsund som lön till ämbetsmannen Joen Carlsson och efter hans död blev änkan Agneta Arenthsdotter Örnflykt ägare till hela Harpsund (Dahm 1982). Harpsund låg då vid den så kallade Storön. Ägorna gick i arv och ca 1660 ärvdes Harpsund av greve Axel Stålbarm (1630-1702) landshövding och hovrättspresident. Byggnaderna var då i så dåligt skick att han bestämde sig för att bygga nytt och flytta hela gården från sitt oskyddade, kalla och blåsiga läge till det nuvarande mer skyddade läget på udden (Se Figur 1) (Strömberg 2003).

Figur 1 – Karta Axelsberg 1720. Kartan visar säteriet efter att man bytt namnet och flyttat herrgården till dess nuvarande läge (Lantmäteriet).

Det nya Axelsberg

Stålbarm döpte om herrgården till Axelsberg (Strömberg 2003). En vanlig utformning av en svensk herrgårdsanläggning under 1600-talet bestod av en huvudbyggnad med två flyglar. Ofta ledde en allé fram till gårdsplanen och på andra sidan av huvudbyggnaden låg en geometrisk inrättad frukt- och köksträdgård omringad av häckar eller murar (Flinck 1994). Man vet inte hur Axelsberg såg ut under 1600-talet men 1800-talets Axelsberg hade en liknande utformning som beskrivs ovan och dagens flygelbyggnader antas vara byggda mellan 1600-1700-talet (Riksantikvarieämbetet BeBR). Under 1600-talet var många säterier skattebefriade, medan bönderna betalade skatt till godsägarna. Detta förändrades under 1600-talets senare del då kronan tog tillbaka många skattebefriade gods i samband med

reduktionen. Adelns inkomster minskade och många av godsägarna tvingades börja betala skatt. Detta var fallet för Axelsberg som återgick till att vara skattesäteri. Harpsund ärvs därefter genom flera generationer och de sista adliga ägarna till Harpsund var släkten Sparre som ägde godset 1784-1899 (Dahm 1982). På en lantmäterikarta från 1874 (se Figur 2) kan man se strukturen av dåtidens trädgård och park. Som många av dåtidens renässanssträdgårdar låg odlingen avsidet uppdelad med strikt formade grusgångar, symmetri och en genomgående mittaxel var viktig. Centrerat framför huvudbyggnaden fanns en rundel och i höjd med flygelbyggnaderna gick en gång mot mitten som sedan ledde ner till vattnet och bryggan. På östra sidan av huvudbyggnaden låg infartsvägen med en allé som ledde fram till gårdsplanen varav ett fåtal lindar och ekar finns kvar idag. På västra sidan av huvudbyggnaden fanns köksträdgården omringad av häckar och indelad i kvarter med grusgångar. I köksträdgården ska det bland annat funnits en humlegård, en trädplantering och en blomsterplantering. Längst ut på udden fanns hästängar och tre kullar som man kan anta betades. På udden fanns en också en smedja varav en av dessa byggnader finns kvar idag och används som båthus. En stig ledde till hästängarna och till den byggnad som idag är ett kallbadhus.

Figur 2 – Gränsbestämning 1874 Axelsberg. Kartan visar huvudbyggnaden och gårdsplanen med gången ner mot vattnet och bryggan. På östra sidan av huvudbyggnaden syns entrén. På västra sidan syns trädgårdsodling och åker. Från huvudbyggnaden går en gång till Hästängsudden (Lantmäteriet).

Förklaring till Figur 2

1. Corps de logiet med byggnader
2. Planteringsland i trädgården
- 3-4. Åker i trädgården
5. Humlegård
6. Trädplantering
7. Blomsterplantering
- 8-15. Gräsplaner
- 16-17. Tomtplats till smedjan
18. Backe
19. Sandgångar m.m.
- 20-23. Gräsplaner
- 591-596. Hästängen
- 597-599. Backar i Hästängen
- 604-605. Vassbotten

1800-talets industriidkare tar över

Med industrialiseringen och en allt större inflyttning till städerna under 1800-talet fick borgerskapet ett ökat inflytande i samhället. En borgerlig kultur började växa fram med egna livsideal. Till de borgerliga värderingarna hörde bland annat sparsamhet, kultivering, flit och självdisciplin. Familjekänsla och betydelse av en god hälsa ansågs viktig för att man skulle kunna göra ett gott arbete (Nolin 1999). Industrialiseringen innebar att man i de växande städerna fick mer förorenad luft, trångboddhet, sjukdomar och sociala problem, inte minst bland arbetarklassen. De nya offentliga parkerna som började anläggas från 1840 och framåt var ett sätt att försöka förbättra luften och skapa möjlighet till rekreation och socialt umgänge. I parkerna skulle man få en hälsosam motion, barnen skulle kunna leka fritt, få bättre hälsa och utvecklas. För de äldre fanns vilobänkar och staden gjordes vackrare med hjälp av träd och blommor. De som var tillräckligt förmögna skaffade sig egna hus på landet. Borgerskapet sökte sig till landet för att få lugn och ro och motion. Där hade man ofta nyttoodlingar, fruktträdgårdar samt en trädgårdsmästare som tog hand om trädgården (Flinck 2003). Samtidigt under 1800-talet utvecklades en mängd olika trädgårdsstilar. Den tyska trädgårdsstilen lyftes fram som ett alternativ till den strikta och formella franska trädgården och den engelska landskapsparken. Den tyska stilen kunde innehålla trädgårdens strikta symmetri blandat med landskapsparkens trädgrupper och slingrande gångar. Även exotiska växter från Afrika, Asien och Amerika introducerades och blev allt vanligare i Svenska trädgårdar, då behövdes också ett växthus där man kunde förvara dessa växter under vintern (Nolin 1999). I slutet av 1800-talets England utvecklades Art's and Craft's rörelsen, dess förespråkare sökte sig ifrån industrialismen och dess massproducering och istället tog de tillvara på det individuella skapandet. Den äldre arkitekturen var en viktig inspiration och man började söka sig tillbaka till de gamla stilidealerna där symmetrin var viktig och trädgården skulle vara en förlängning av huset. Man började skapa vardagsmiljöer med bra kvalitet och naturliga material. Trädgårdarna innehöll ofta trappor, murar, klippta häckar, träd och traditionella inhemska blommor. Naturparken var även den kopplad till Art's and Craft's rörelsen och blev omtalad som en slags park avsedd för promenader där man tog till vara på det vilda och det som redan växte på platsen naturligt. Genom att skapa en park från den befintliga vegetationen fick man ett snabbt resultat samtidigt som man gjorde naturen vackrare (Blennow 1995). Ur Art's and Craft's utvecklades även nationalromantiken där man hyllar den inhemska naturen, materialen och staten vilket senare kom att prägla Harpsunds trädgård och park (Riksantikvarieämbetet BeBR).

En av de nya industriidkarna var August Wicander (1836-1891) som på 1860-talet grundade en korkfabrik på en gård i Södra Stockholm. Industrin växte och försäljningen skedde i Sverige så väl som utomlands, flera fabriker startade med tiden runt om i Europa. Sonen Hjalmar (1860-1939) blev tidigt involverad i affärerna och tog 1904 över ledningen av det framgångsrika korkimperiet. Hjalmar och hustrun Anna var då bosatta i en stor villa på Djurgården i Stockholm, men under början av 1900-talet letade Hjalmar och Anna efter en lantegendom där de kunde vila och dra sig tillbaka under helger och på sommaren. Av en ren slump ägde de redan Axelsberg och man bestämde sig för att rusta upp gården då vissa delar var i dåligt skick (Strömberg 2003). På fotografier från 1912 kan man se att det fanns en låg häck på var sida av mittgången samt en rundel med låga träd och buskar och en flaggstång (se Figur 3). Huvudbyggnaden revs medan flyglarna och formen av trädgården och parken fick vara kvar. Wicander återinförde det gamla namnet Harpsund och anlät arkitekten Otar Hökerberg (1882-1960) för omgestaltning av herrgården (Riksantikvarieämbetet BeBR).

Figur 3 – Axelsberg 1912 – 1913. Fotografiet visar den äldre huvudbyggnaden med gårdsplanen och flaggstången. En häck och grusgång går från gårdsplanen och ner till bryggan (Foto: W. Sundgren, Mellösa hembygdsförening).

Familjen Wicander på Harpsund

Otar Hökerberg ritade huvudbyggnaden i två våningar i 1700-talets karolinska stil för att passa med flyglarna. Den nya byggnaden stod klar 1914, sedan började man arbeta med den nya trädgården, även den efter ritningar av Hökerberg. Även om huvudbyggnaden byggdes i karolinsk stil så präglades resten av anläggningen av den mer modernare nationalromantiska stilen med en veranda i trä, trästaket och en frodig trädgård (Riksantikvarieämbetet BeBR). En illustration ritad av Hökerberg (Figur 4) visar huvudbyggnaden med en trädgård byggd i olika nivåer med murar, parterrer och en vattenspegel i mitten. Illustrationen visar en idyll där symmetrin och mittaxeln lyfts fram tillsammans med frodigheten och naturen vilket var kännetecknade för både Art's and Craft's och den national romantiska stilen.

Figur 4 – Illustration av arkitekten Otar Hökerberg 1914 (Riksarkivet).

Fotografier från 1910-talet visar en liknande trädgård som illustrationen visar utformad i två nivåer med en markerad mittaxel och symmetriska häckar, grusgångar och gräsparterrer. Närmast huvudbyggnaden fanns en grusbelagd terrass med två syrener och krukväxter. En pergola byggdes intill huset på västra sidan av terrassen. Nedanför terrassen fanns en trädgård i två nivåer. En sluttning med rosor och en centrerad stentrappa ledde från terrassen ner till trädgården. Den första nivån anlades med gräsparterrer med uppstammade rosor och syrener omgivna av grusgångar. I centrum av ytan fanns en ny flaggstång, ett mindre konstföremål dock ingen vattenspegel (Figur 5). Intill flyglarna fanns solrosor och buxbom planterade, senare bilder visar även flyglarna täckta med klätterväxter. I höjd med flygelbyggnaderna fanns en slänt som tog upp höjdskillnaden ner till den andra nivån. Bilder visar stora exotiska krukväxter utplacerade ovanför slänten (Figur 6). En trappa fanns centrerat och från denna markerades mittaxeln med en bred grusgång med blomsterplanteringar på var sida. Närmast vattenbrynet fyllde man ut med jordmassor för att kunna bygga två stycken paviljonger. I höjd med paviljongerna avslutasdes trädgården med en mur med en mittentrappa som ledde ner till bryggan och sjön.

Figur 5 – Vy över trädgården med gräsparterrer, grusgångar, flaggstången och de uppstammade syrenerna och rosorna ca 1917 (Foto: Okänd, Mellösa hembygdsförening).

Figur 6 – Hjalmar Wicander framför Harpsund ca 1920. Fotografiet visar den markerade mittaxeln med grusgången och trappan. På vardera sidan av gången syns breda blomsterplanteringar och ovanför slänten ett antal krukväxter (Foto: okänd, Mellösa hembygdsförening).

I frukt- och köksträdgården fortsatte odlingen. Granhäckarna runt om fanns kvar och även grusgångarna som delade upp ytorna. I köksträdgården byggdes ett nytt mindre orangeri med en mittendel med täckt tak avsedd för vinterförvaring av krukväxter och två sidodelar med där fikon, vinrankor och persika planterades in. Köksträdgården utvidgade åt väster och en trädgårdsmästarebostad i fornnordisk stil uppfördes (Statens fastighetsverk 2006). I ett dokument förvarat på Riksarkivet beskriver arkitekten Otar Hökerberg parkanläggningen och ger förslag på hur den kan utvecklas. Hökerberg förklarar hur trädgården närmast byggnaden ska vara starkt arkitektonisk och förmedla byggnaden samt den kringliggande naturen. Trädgården skall ansluta sig till naturparken runt omkring. Naturparken skall vara av öppen parkkaraktär som tar vara på de naturliga förutsättningar och med en promenad längs strandkanten. Längs promenaden ska det finnas vackra utsiktspunkter som omgivs av vatten. I beskrivningen finns ett antal förslag för hur naturparken på udden ska utformas. Längs stigarna skall utsikten begränsas så att enkla naturmotiv lyfts fram vid speciella platser, ett motiv i taget. En lång damm ska anläggas från stranden till planens mitt och sedan ta slut i en rund damm. Broar placeras ut över den långa dammen som omgivs av blommande strandväxter, en stensatt rundel, fyra bänkar och pilar omringar den runda dammen. Från dammen skapas utsikt mot den skogbevuxna kullen där en utsiktspaviljong byggs. Upp till utsiktspaviljongen ska en trappa i sten anläggas, paviljongen ska vara spåntäckt med svängt tak, träpelare och med glas för att skydda mot vinden. Därifrån ska man ha utsikt mot vattnet och trädgårdsterrassen (Riksarkivet). Dammen eller utsiktspaviljongen blev aldrig anlagd, däremot anlades promenavägen runt udden med ett antal trädplanteringar.

Figur 7 – Ägomätning 1921. Kartan visar byggnaderna vid Harpsund däribland de nya paviljongerna, orangeriet och trädgårdsmästarebostaden. Runt frukt- och köksträdgården växer granhäckar. I trädgården syns de symetriska gångarna och hur promenaden längs stranden runt udden har börjat ta form (Lantmäteriet).

Förklaring till Figur 7

- 1-2. Harpsund, gård, tomt och trädgård
- 3. Harpsund, trädgård
- 4. Hästängen, äng, hårdvall
- 5. Hästängen, tomt
- 6, 18, 20. Hästängen, åker, dyjord
- 7, 19. Hästängen, dike
- 8, 10. Hästängen, betesmark och väg
- 9, 15. Vass
- 11-14, 16. Hästängen, betesmark med backar, sten och berg

- Gul - Åker
- Lila - Tomt
- Grön - Hårdvallsäng
- Blå - Vatten
- o - Lövskog
- * - Granskog

Tillsammans med hustrun Anna tillbringade Hjalmar allt mer tid på Harpsund under 1910-telet samtidigt som deras enda son Carl-August jobbade för korkindustrin i Ryssland. Första världskriget och så småningom även ryska revolutionen medförde svårigheter att bedriva verksamheten i Ryssland och stora delar av korkimperiet gick till spillo. Carl August tvingades fara hem till Sverige och får endast med sig en liten del av förmögenheten och ett fåtal konstföremål (Strömberg 2003). På Harpsund kopplade familjen av med promenader i parken och lugn och ro. Trädgården under den här tiden var mycket välutvecklad och på fotografier från 1920-talet kan man se Hjalmar i trädgården omringad av exotiska yuccapalmer och blommande rosor. Vänner och bekanta kom på besök och ibland stannade de och bodde kvar under längre perioder. En mängd olika besök, tillställningar och fester hölls på Harpsund (Strömberg 2003).

Under 1920- och 1930-talet sker en del större förändringar i trädgården. Ett förslag av trädgårdsarkitekterna Jansson & Hallström 1921 visar en trädgård i två nivåer, den övre med en fontän omringad av en stensatt rundel och en korsgång med planteringar runt om. På den nedre nivån föreslås en centrerad grusgång, en trappa som går ner till bryggan och breda planteringslister längs med sidorna (Riksarkivet). Fotografier från tiden visar dock att en enklare anläggning som byggdes med en markerad mittaxel i form av en grusgång som ledde

från terrassen och ner till bryggan. Långa breda rosplanteringar anlades utmed sidorna och utanför dessa planterades formklippta buskar och syrener (se Figur 7).

Figur 8 – Den nya trädgården byggd i två nivåer 1930-talet. En markerad grusgång som leder från terrassen ner till bryggan. På sidorna syns de breda blomsterplanteringarna och formklippta buskarna. (Mellösa hembygdsförening)

Under 1930-talet byggdes Harpsund ut på den östra gaveln för att göra mer plats åt sonen Carl August och hans hustru Vera när de var på besök. Den gamla verandan byggdes om i den äldre klassiska stilen och det gamla trästaketet byttes ut mot ett smidesstaket med vita murade plintar. En tennishana anlades ute i parken (Statens fastighetsverk 2006). Gjutjärnurnor från Hällforsnäs bruk placerades ut i trädgården och på de nya grindstolparna vid entrén.

Harpsund är då inte bara ett weekend- och sommarställe utan en plats där man spenderade långa perioder med familjen och helgfirande. Den årliga kräftskivan var en av de händelser som var viktiga och återkommande på Harpsund. Stora fester med flygplansuppvisning, jättefyrverkeri, kräftfiske och jakt skedde där. Konstnärer och flera kungligheter kom på besök och spenderade tid på godset. Då Hjalmar var mycket konstintresserad gästades Harpsund av kända konstnärer och andra ur den tidens kulturella elit. I huset samlades kända och värdefulla konstverk samtidigt som parken pryddes med skulpturer (Strömberg 2003). Bronsstatyn ”Den eviga lågan” av Axel Ebbe (1931) var en av skulpturerna som fanns i trädgården (Statens fastighetsverk 2006). Hjalmar Wicander började med tiden se dåligt och på slutet bodde han heltid på Harpsund tills han gick bort 1939. Carl August drev då ensam korkindustrin och tog över driften av Harpsund (Strömberg 2003).

Samma år 1939, arbetade en trädgårdsmästare, ett biträde och tre säsongsarbetare i trädgården och parken på Harpsund. Ett och ett halvt tunnland användes till odling av köksväxter, bär, frukt och blommor och ett tunnland var trädgård. Tre växthus och 195 kvm med drivbänkar fanns i köksträdgården, där det odlades bland annat tomat, gurka, snittblommor och krukväxter (Svenska trädgårdar 1939). Frukträdgården var uppdelad i kvarter med grusgångar, det ska under 1930-talet funnits ca 200 träd i frukträdgården. Gården var självhushållande och det som odlades lagrades till vintern (Statens fastighetsverk 2006).

Carl August och Vera Wicander fick inga egna barn, men de hade två fostersöner, Max och

Nickolas Krull. Ingen av sönerna var intresserade av att ta över Harpsund och Carl August började därför fundera över hur gården skulle drivas vidare. Han var mycket politiskt intresserad och många av gästerna var politiker. Carl August ansåg att den svenska regeringen behövde en bättre plats för representation. Han inspirerades av Chequers som var en rekreation- och representationsbostad för den brittiska premiärministern. Under en jordenrunt resa blev Carl August också inspirerad av kolonisatören Cecil Rhodes som donerade bort sitt hem till ämbetsbostad till Sydafrikas president. I sitt testamente 1949 överlämnade Carl August hela egendomen till staten för användas som semester- och representationsbostad för landets statsminister. Carl August dog 1952 och begravdes på Ön vid Harpsundssjön (Strömberg 2003).

Testamentet

Utdrag ur Carl August Wicanders testamente.

”c) Corps de logiet vid Harpsund med norra, östra och västra flygelbyggnaderna och tvenne paviljonger vid sjön jämte fatbur med tillhörande park och trädgård skall upplåtas till statsministern att av honom tillträdas två månader efter hans utnämning. Det är därvid min tanke, att statsministern skall använda sig av denna förmån för att där, då hans tid det medger, i en vacker omgivning njuta en välbehövlig rekreation och hava tillfälle att som gäster mottaga sina regeringskollegor och andra in- och utländska personer, med vilka han önskar sammanträffa. I bostadsförmånen ingå fritt lyse, vatten och värme samt nödiga trädgårds- och lantbruksprodukter från gården ” (Carl August Wicander 1949 se Dahm 1982).

Av Carl August Wicanders testamente framgår att han ville att godsets jord och skogsbruk skulle finnas kvar och skötas som en förebild för andra gårdar i trakten. Det som blev över från jord- och skogsbruket skulle finansiera underhåll av byggnader och parken. Ett villkor var att hans hustru Vera Wicander skulle få bo kvar i ett närliggande hus. ”Så länge min hustru begagnar sig av denna rätt, skall den villa hon bebor jämte omgivande trädgårdsanläggning av staten väl underhållas.” Ett annat villkor var att konstsamlingar, konsthantverk och värdefulla inventarier på Harpsund skulle finnas kvar så länge godset användes som statsministerns bostad (Carl August Wicander 1949 se Dahm 1982).

Liknande anläggningar

Många byggnader som används för statsbesök och politiska möten av statschefer och premiärministrar är omgivna av parker.

Den brittiska premiärministerns officiella *country residence* har många likheter med Harpsund. Även Chequers donerades till staten för att användas som semesterbostad. 1917 donerade Sir Arthur Hamilton Lee Chequers till den brittiska staten. Han förklarade i sin donation betydelsen av engelsk historia, rekreation och frihet som Chequers landskap förmedlar. Även hälsans betydelse för att fatta bra beslut och hur två dagar med den rena luften bland skogarna och kullarna skulle gynna nationen samt dess ledare. Han lämnade också efter sig en fond för att upprätthålla egendomen. I Chequers Estate Act förklaras och fastställs regler för donationen.

” The architectural features of the mansion house the surrounding gardens garden houses walls and stone pavements shall be preserved intact and in particular none of the brick or stonework chimneys tiled roofs and windows are to be plastered over or otherwise covered or altered;” (The Chequers Estate Act 1917).

Fotografier från Chequers visar en avancerad och välkött muromgärdad trädgård med buxbomsparterer, blommor och växthus. Parken är inte öppen för allmänheten men kan ses på

håll från en vandringsled i närheten.

Den danska statsministerns lantresidens Marienborg som ligger 16 km nordväst om Köpenhamn är antagligen den anläggning som är mest lik Harpsund både stil- och storleksmässigt. Marienborg donerades till danska staten på 1960-talet och kanske var det med Harpsund som förebild. Marienborg har liksom Harpsund en park med ett antal skulpturer och närhet till vatten (Eskesen 1989). Andra exempel är Elyséepalatset i Paris som är Frankrikes presidents officiella residens i Paris med en omfattande trädgårdsanläggning, trädgården länge varit stängd men är numera öppen för allmänheten sista söndagen varje månad (France Today 2012). Ett annat exempel är Camp David, som är U.S.A:s presidents lantställe i Maryland. ”Camp David has offered Presidents an opportunity for solitude and tranquility, as well as an ideal place to host foreign leaders.”(The White House).

Harpsund blir statsministerresidens

Statsminister Tage Erlander (1901-1985) var den som fick besluta om Harpsund skulle bli statligt eller inte. Han var i början negativ eftersom han som socialdemokrat ansåg att lyx var överflödigt. Men hans fru Aina och den dåvarande finansministern Per-Edvin Sköld övertalade honom och 1953 blev Harpsund statlig egendom. Tage Erlander visade sig trivas väldigt bra på herrgården och han spenderade många helger och somrar där med fiske i ekan och långa skogspromenader. Erlander var ofta stressad och sjuk och då var Harpsund en plats där han kunde koppla av och luta sig tillbaka. Eftersom Tage Erlander var Sveriges statsminister under en ovanligt lång tid 1946-1969 kom han att spendera mycket tid där. De timslånga så kallade ”hjaltepromenaderna” var ett regelbundet och välkänt inslag i livet på Harpsund. Konferenser och besök kom att hållas på Harpsund och precis som under familjen Wicanders tid var huset fullt och många gäster stannade under längre perioder. Erlander var övertygad om att Harpsund kunde ha stor betydelse för Sverige som en plats där man kunde ha informella möten, diskutera, komma överens och på så sätt gynna samarbete. En del informella konferenser mellan näringslivet och regeringen hölls på Harpsund och man började då prata om ”Harpsunds demokrati” vilket inte var särskilt positivt eftersom många ansåg att politik och näringslivet borde vara avskilda från varandra. Begreppet ”Harpsundsandan” kom ändå att finnas kvar som ett uttryck för samförståndhet och konsensus mellan dess besökare. Efter statsbesök av bland andra amerikanska Hubert Humphrey och Rysslands ledare Nikitja Churitjov med båtturer i ekan och en hel del festligheter blev Harpsund på 1960-talet känt internationellt (Strömberg 2003).

Efter Tage Erlanders tid har åtta stycken statsministrar haft möjlighet att vistats på Harpsund, alla med sin livsstil och syn på hur anläggningen kunde utnyttjas. Olof Palme (1927-1986) var statsminister 1969-1976 samt 1982-1986, han åkte gärna långfärdsskridskor och sprang löprundor i området, speciellt en runda som senare kom att kallas Palmerundan. I *Harpsund hus och händelser* (Strömberg 2003) beskriver Olof Palmes fru, Lisbeth Palme Harpsund som ett museum från 1920-talet som med dess porslinsinsamlingar och närhet till sjön inte var speciellt barnvänligt. Torbjörn Fälldin statsminister 1976-1978 samt 1979-1982 och var den första borgerliga statsministern på Harpsund. Han var lantbrukare med egen gård och var därför mer intresserad av jordbruket och hjälpte bland annat till med att plöja åkrarna på godset. Carl Bildt statsminister 1991-1994 använde aldrig den berömda ekan men plockade däremot svamp tillsammans med Rysslands statsöverhuvud i skogarna runt Harpsund. Såväl Palme, som Fälldin och Bildt hade egna lantställen och Harpsund användes främst till regeringssammankomster och stadsbesök än som semesterställe med familjeliv. Göran Persson var statsminister 1996-2006, hade sina rötter i Södermanland och spenderade därför mycket av sin tid på Harpsund, även på semestern. Efter alla internationella besök har Harpsund blivit välkänt och exklusivt. 1995 blev Sagerska palatset statsministerns officiella

statsministerresidens i Stockholm och även Haga slott har länge kunnat användas vid statsbesök, dessa anläggningar ofta ansetts som bättre alternativ för möten och sammankomster eftersom de ligger i Stockholm och är mer lättillgängliga. Internet och mobiltelefoner har dock förbättrat förutsättningarna för Harpsund som representationsplats (Strömberg 2003). När staten tog över driften av Harpsund behövdes inte längre all odling som fanns i trädgården, behovet av frukt och grönsaker minskade och försäljningen slutade. Detta ledde till att odlingens storlek minskade samt antalet fruktträd. Mittgången som fanns framför huvudbyggnaden i trädgården togs bort under Erlanders tid. Klättervildvinet på flyglarnas fasader och även de formklippta burkarna togs bort. Ändå fortsatte en hel del odling, orangeriet fortsatte användas och trädgården hade en fortsatt intensiv skötsel (Statens fastighetsverk 2006).

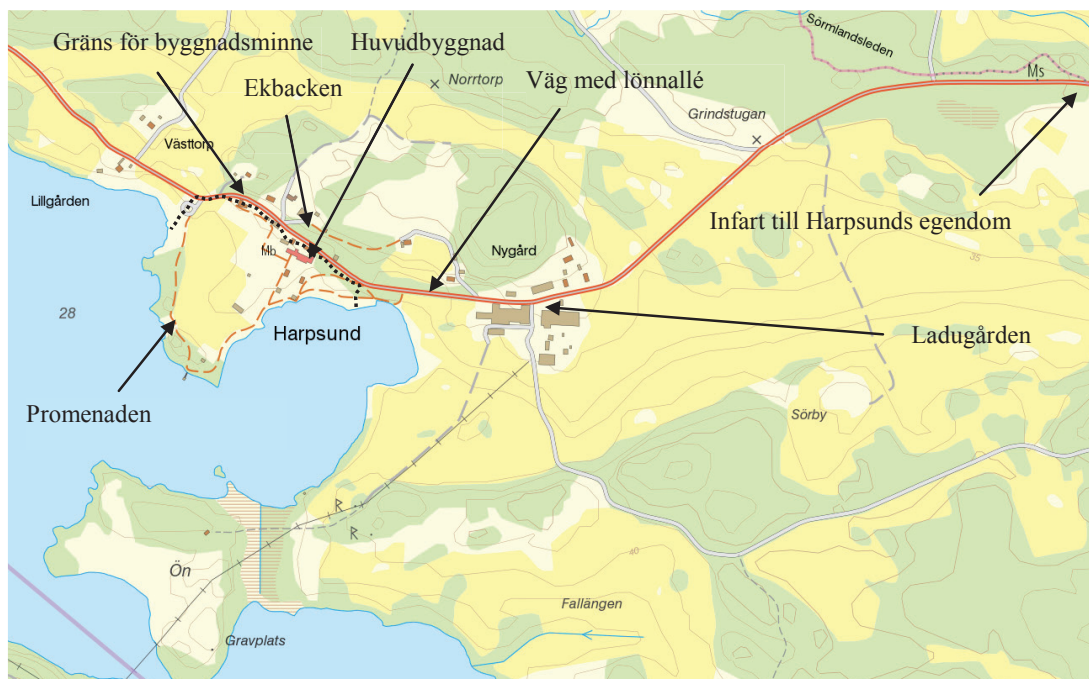
Figur 9 – Flygfotografiet visar landskapet runt Harpsund år 1969 med granhäckar kring trädgårdsodlingen samt promenaden med trädplanteringar ute på udden (Foto: Erik Claesson, Kulturmiljöbild RÅÄ).

Parken idag

På uppdrag av regeringen förvaltar Harpsundsnämnden jord- och skogsbruket som tillhör godset. Statens fastighetsverk förvaltar representationsdelen, herrgården, trädgården och den omgivande parken, det område som utgör byggnadsminnet. Vinsten från jord- och skogsbruket skall som donatorn önskade gå till underhåll och förvaltning av herrgården. Statsbesöken har medfört stora kostnader för herrgården samtidigt som köksträdgården och odlingarna har krävt mycket skötsel, storleken på odlingarna har därför minskat med tiden (Strömberg 2003). Harpsund är ett skyddsobjekt som skyddas av säkerhetspolisen och det är de som utformar skyddsbestämmelserna med avseende på säkerheten och avgör vem som får vistas där. Statusen som skyddsobjekt innebär att vissa områden är förbjudna för allmänheten att beträda. När det är statsbesök är det inte tillåtet att beträda parken och närområdet alls (Sveriges riksdag 2013).

Den här delen av arbetet bygger på observationer från platsbesök och en intervju med Thomas Lundin, parktekniker på Harpsund. För representationsdelen dvs. parken, trädgården och herrgården finns tre helårsanställda personer, förvaltaren, parkteknikern och husfrun, samt en säsongsanställd under sommar- och semestertiden. Parken på udden och parken vid den allén är öppen för allmänheten förutom vid statsbesök, medan fruktträdgården, odlingen och

trädgården närmast huvudbyggnaden är stängd för besökare. Thomas Lundin framhåller att då parken är ett skyddsobjekt vill man inte ha allt för många besökare på platsen.

Figur 10 – Digitala kartor 2012. Kartan visar olika områden runt omkring Harpsund. En bilväg går norr om herrgården med en lönnallé som leder fram till entrén. En promenadväg går längs med stranden runt udden (Lantmäteriet).

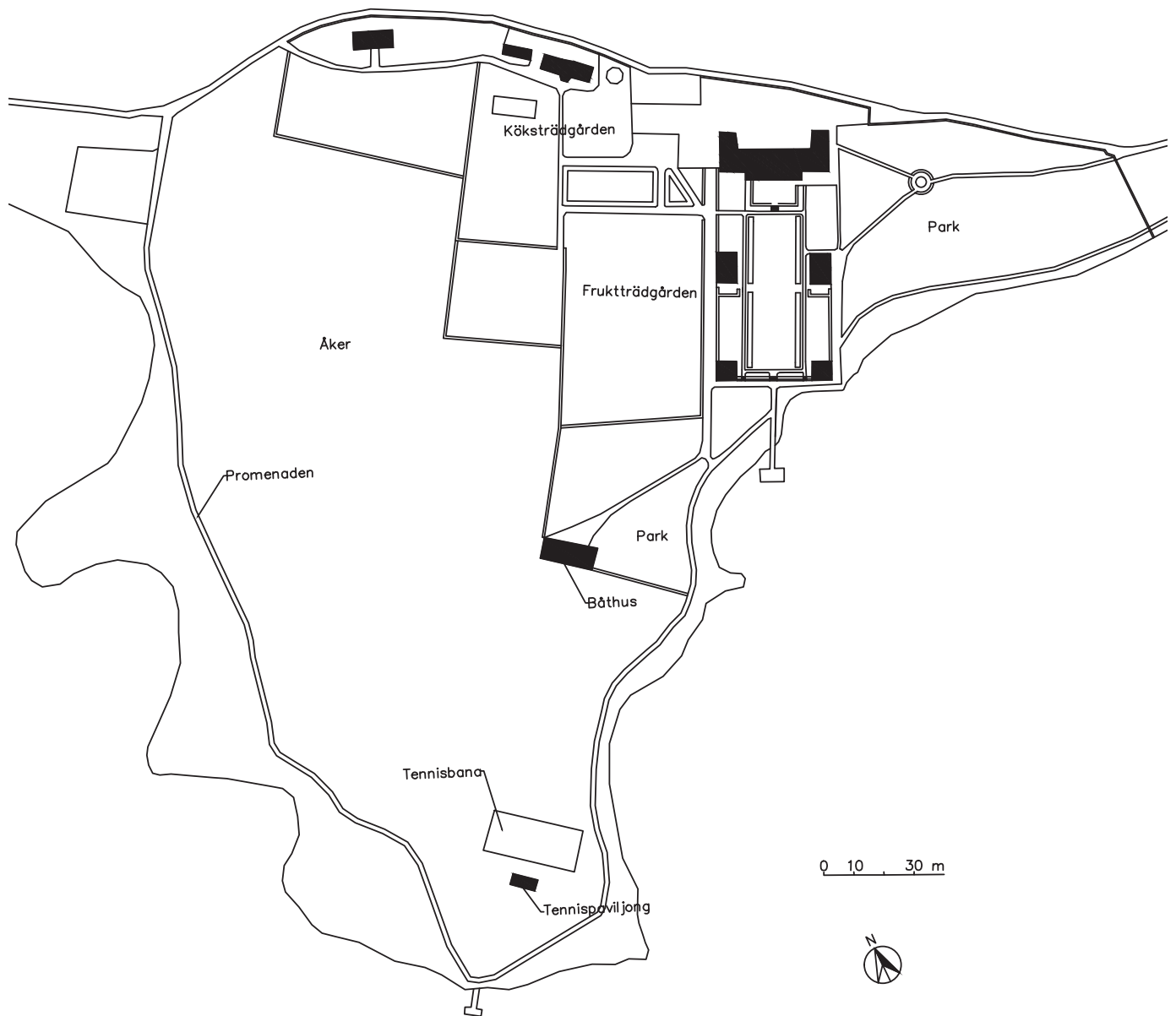
Det omgivande landskapet

Landskapet runt Harpsund består av kuperad åker-, ängs- och betesmark med några gårdar. I en dunge med granskog går gränsen för Harpsunds egendom och är markerad med två grindstolpar och en gräsbevuxen kalkstenmur. Skogspartiet övergår i hagmark varefter man kommer fram till ladugården och därefter börjar en lönnallé. Allén tar slut vid några flaggstänger, entrén till Herrgården och smidesstaketet från 1930-talet som omringar gården. Ovanpå grindstolparna står två av de stora gjutjärnsurnorna från Hälleforsnäs gjuteri utplacerade. Vägen fortsätter norr om gården och leds förbi ett garage, parkering, därefter en stenmur, trädgårdsmästarebostaden och till slut en gästparkering för allmänheten. Norr om gården finns en sluttning med en mängd olika byggnader från olika tidsepoker, bland annat ett gammalt magasin, ekonomibyggnader och arbetarbostäder. Området kallas ekbacken och är bevuxet med gräs och större ekar, bok, lärk och ädelgran.

Ön

Ön ligger söder om herrgården på andra sidan viken och har stor betydelse för kulturlandskapet och Harpsunds naturvärden. Halvön är den plats där det tidiga Harpsund låg och den äldre anläggningen innan det flyttades. En del fornminnen finns kvar på område som välkomnar besökare. Ön syns väl från promenaden vid herrgården och är idag ett populärt utflyktsmål. Området är kulligt med stora stenblock, ekar och enar och används som hagmark. På ön finns en jaktstuga och även Carl August Wicanders gravplats. Ön är idag ett 2000-natura område vilket innebär att landskapet skall bevaras som det är och bidra till att den höga biologiska mångfalden behålls (Länsstyrelsen 2006).

Promenaden och parken

Figur 11 – Byggnadsminnesområdet i Harpsund. Ritningen visar de olika delarna i parken skala 1:2000 (Matilda Persson 2015).

Idag ligger herrgårdens gårdsplan och parkering bakom huvudbyggnaden. Den äldre entrén till herrgården låg öster om huvudbyggnaden och är idag utformad som en park. Här finns rester av den gamla allén med lind och ek. Allén slutar vid en rundel med en staty omringad av en lindhäck. Parken ligger i en sluttning, rik på vårlökar och träden består bland annat av ek, lind, lönn, ask och lärk. Parken fortsätter åt öster och övergår i ängsliknande karaktär bort mot ladugården. Närmast vattnet finns promenaden som sedan följer vattnet åt väster runt hela udden, promenaden är tillgänglig för allmänheten.

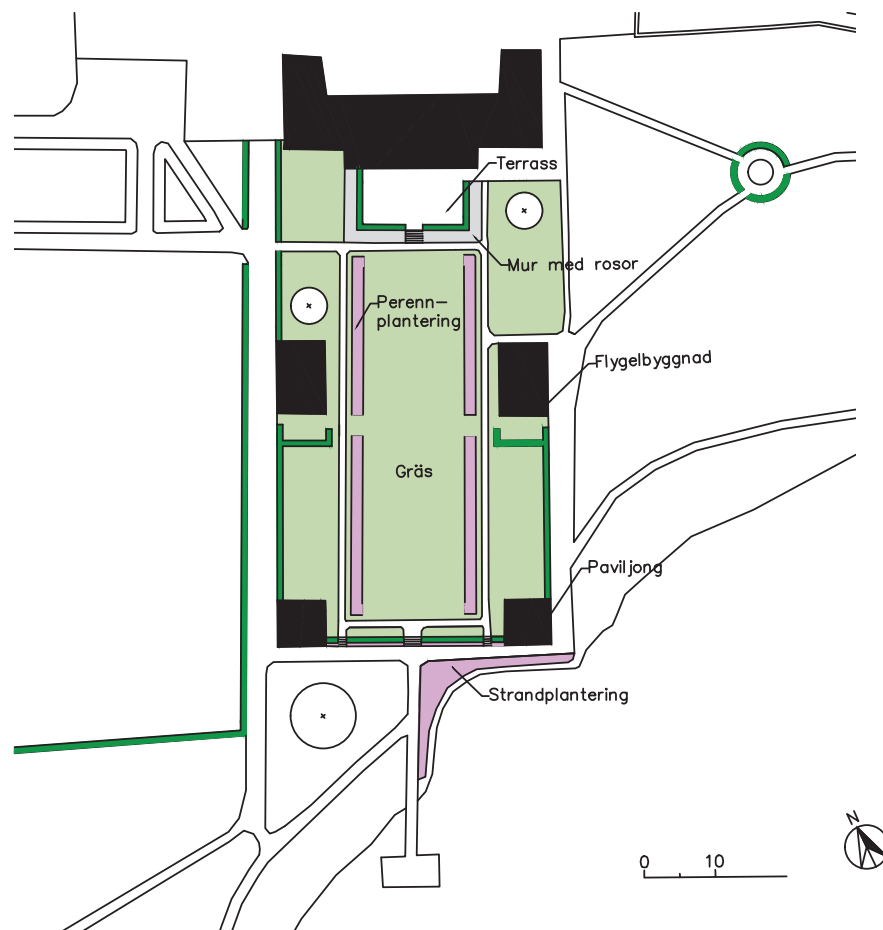
Figur 12 – Parken med den gamla entrén och allén med utsikt över sjön. En av statyerna i parken är "Leda med svanen" (Jönsson) (Foto: Matilda Persson 2015).

Promenaden leds förbi stranden och bryggan med harpsundsekorna. Vid strandkanten finns en plantering med iris och andra strandväxter. Från bryggan syns tydligt huvudbyggnaden, paviljongerna och trädgården. Promenaden fortsätter bort mot udden och på väg dit passerar man en stor 100-årig poppel, ett trädbestånd med bland annat ek och ask och båthuset. Intill stranden växer al och pil. Efter båthuset fortsätter promenaden förbi en granhäck och åkermarken börjar. Ute på udden finns tennisbanan och tennispaviljongen och allra längst ut ligger en höjd med stenblock och kullar, där växer ek, en, björk och en hel del sly. Ute i vattnet ligger ett kallbadhus. Promenaden fortsätter längs vattnet, terrängen planar ut och utmed vattnet står några grupper med träd. Längs gångvägen finns några skulpturer och bänkar utplacerade. Promenaden utmynnar i en besöksparkering. Vid parkeringen finns en toalett och informationsskylt för besökare. Tomas Lundin berättar att man under vintern arbetar med bland annat snöskottning, beskärning av fruktträd, häckklippning, röjning av sly på udden samt vassröjning. En hel del underhåll krävs till parkmöbler och båtarna.

Figur 13 – Trädbeståndet på kullen längst ute på udden med bland annat ek och björk samt tennisbanan (Foto: Matilda Persson 2015).

Trädgården

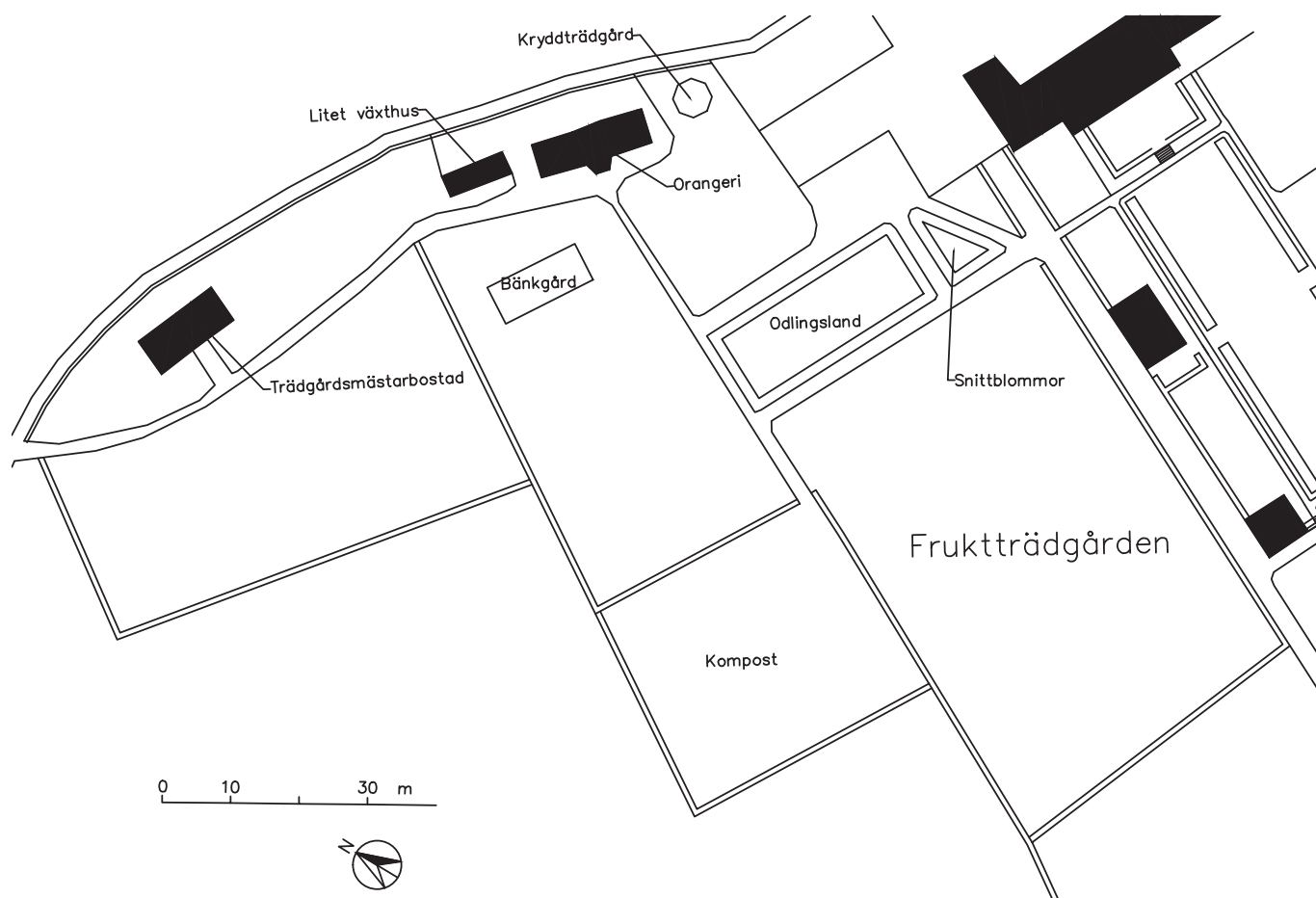
Figur 14 – Ritning över trädgården framför herrgården skala 1:1000 (Matilda Persson 2015).

Framför huvudbyggnaden ligger trädgården. Denna del är inte tillåten att beträda för allmänheten men syns väl från bryggan och promenaden. Trädgården är välskött, formell och byggd i två nivåer. Största delen består av en central gräsplan med två långsgående perennplanteringar (Figur 14). Utanför planteringarna går grusgångar från huvudbyggnaden, förbi flyglarna, paviljongerna och ner till sjön. Från den upphöjda terrassen på huvudbyggnaden har man utsikt över trädgården, bryggan, harpsundsekorna och vattnet. Terrassen är omringad av en lågt klippt ligusterhäck, utanför denna ligger en sluttning med rosor och en lägre mur. Nedanför muren går en grusgång med två bänkar utplacerade som blickar ut över gräsplanen och sjön. I höjd med paviljongerna avslutas gräsplanen med en annan ligusterhäck, en mur och en plantering. Där gångarna tar slut leder stentrappor ner till stranden, även en centrerad trappa finns kvar efter mittgången som funnits där tidigare. Intill flygelbyggnaderna finns planteringar med lavendel och rosor. Mellan byggnaderna finns också ett fåtal hängaskar. Trädgården avslutas på sidorna med klippta syrenhäck. Penséer planteras ut i urnor och krukor på våren. Till midsommar planteras sommarblommor, bland annat pelargoner och phlox. Thomas Lundin berättar att de långa rabatterna tidigare var fyllda med rosor men med tiden dog de ut och ersattes med sommarblommor. För ett par år sedan byttes sommarblommorna ut mot perenner. Rabatterna intill flygelbyggnaderna gjordes i ordning efter det. På sommaren ägnas ungefär en dag i veckan åt gräsklippning. Mycket av tiden ägnas åt trimning och skyffling av rabatter. Större gångar harvas maskinellt, men mindre gånga skyfflas för hand.

Figur 15 – Vy över trädgården 2007 (Foto: Bengt A Lundberg, Kulturmiljöbild RAÄ).

Frukt- och köksträdgården

Figur 16 – Ritning över frukt- och köksträdgården skala 1:1000 (Matilda Persson 2015).

Denna del ligger på västra sidan av huvudbyggnaden inramad av syren- och granhäckar, även denna del är stängd för allmänheten. Fruktträdgården består mestadels av gräs med ett tjugotal äpple- och andra fruktträd. Längre norrut finns en köksträdgård med fler fruktträd, hallon, fläder, snittblommor och en liten kryddträdgård. Bredvid ligger orangeriet med fikon och vinrankor som har funnits där sedan Hjalmar Wicanders tid. En vinstock med gröna druvor har tillkommit och ett persikoträd har tagits bort efter att det blivit angripet av ohyra. Orangeriet värms upp med vattenburen värme och hålls frostfritt under vintern. Thomas Lundin berättar att man vid statsbesök ofta tittar in i orangeriet med de gamla växterna. Bredvid orangeriet finns ett mindre nyare växthus där det odlas bland annat gurka, tomat och paprika. På våren odlas vissa grödor exempelvis gurka och tomat upp från frön inne i växthuset. Väster om det lilla växthuset ligger en trädgårdsmästarbostad, bänkgårdar och fler köksväxtodlingar. I köksträdgården odlas bland annat potatis, lök och morötter. Annat som finns där är röda vinbär, svarta vinbär, krusbär, jordgubbar och amerikanska blåbär. Thomas Lundin berättar att arbetet med köksväxt- och fruktodlingen kräver i genomsnitt en dag i veckan under säsongen. Han menar att den största förändringen som skett är att det blivit mer gräsmatta och mindre odling i köks- och fruktträdgården. På grund av besparingar har personalen blivit färre och detta har lett till att det odlas mindre. Tidigare fanns två heltidsanställda och två säsongsarbetare som jobbade i parken och trädgården. Då lagrade

man mycket mer av skörden men eftersom det är billigare att köpa exempelvis morötter och potatis har man slutat med det.

Under familjen Wicanders tid var Harpsund självhushållande och det har varit tradition att ta vara på det som funnits på gården. Vid de traditionella kräftskivorna var kräftorna fiskade från Harpsundssjön. Vid statens övertagande har denna tradition fortsatt och vid statsbesök används ofta ingredienser från Harpsunds egen trädgård. Två rätter som funnits på menyn är nässelsoppa och rabarberpaj (Strömberg 2003).

Figur 17 – Flygfoto över Harpsund 2013. Fotografiet visar fruktträdgården med dess träd och odlingens utbredning samt orangeriet (Foto: Erik Jacobsson).

Byggnadsminne

Harpsund är som nämnts skyddat som ett statligt byggnadsminne.

Byggnadsminnesinstrumentet är avsett för att bevara värdefulla byggnader, men även trädgårdsanläggningar. Att bevara kulturarvet är viktigt för man ska kunna berätta om historiska skeenden och om hur samhället förändrats. Statliga byggnadsminnen ägs av staten och är till för att berätta viktiga delar av Sveriges historia och dess statliga förvaltning. Statliga byggnadsminnen utses av regeringen efter förslag från Riksantikvarieämbetet, de regleras enligt förordningen om statliga byggnadsminnen (SFS 2013:558). Enskilda byggnadsminnen utses av respektive länsstyrelse och skyddas av Kulturmiljölagens (SFS 1988:950) kap 3. Idag finns ca 2400 byggnadsminnen i Sverige, 260 av dessa ägs och förvaltas av staten. (Riksantikvarieämbetet). För att en byggnad eller trädgård ska kunna förklaras som byggnadsminne krävs att den är ”synnerligen märklig” dvs. unik och har ett högt kulturhistoriskt värde. Bland de skyddade trädgårdarna ska det finnas en bred representation med trädgårdar av olika typer och av olika åldrar. Äldre och välbevarade trädgårdar kan anses som bevarandevärda men även yngre trädgårdar kopplade till kända personer kan ha ett högt bevarandevärde. Idag finns få trädgårdar som är skyddade som byggnadsminnen enbart på grund av sina höga kulturhistoriska värden däremot ingår många trädgårdar i skyddsområden kring en eller flera byggnadsminnesförklarade byggnader (Flinck 2013).

1995 fattade regeringen beslut om att Harpsunds egendom skulle byggnadsminnesförklaras det vill säga att Harpsund hade ett högt kulturhistoriskt värde och var unikt. I beslutet fastslås att byggnaderna inom ett visst område inte får ändras, rivas eller flyttas. Byggnadernas, exteriör, stomme och planlösning får inte förändras. I beslutet omnämns parken bara kort.

”Parken skall hållas i sådant skick att miljöns karaktär och utseende inte förvanskas”
(Kulturdepartementet 1995).

Denna formulering gör det möjligt för relativt stora förändringar i parken eftersom den inte är särskilt specificerande. Eftersom det inte framgår några detaljer som det gör om byggnaderna är det svårt att veta vad som får ändras och inte.

Kulturhistorisk värdering

Historiska trädgårdar har mycket att berätta om ett lands och områdes trädgårdshistoria, vad som växer där, de som har arbetat och bott där samt deras idéer. *Florensedeklarationen* är ett internationellt program som förklarar hur man kan arbeta för att bevara historiska parker och trädgårdar genom att ta reda på en anläggnings historia och definiera dess värden (Florensedeklarationen 1982). Riksantikvarieämbetet har en egen modell för kulturhistorisk värdering som förklarar vilka värden som är viktiga att ta hänsyn till när man värderar en trädgård utifrån dess kulturhistoria. Vårdprogrammet är ett instrument som används för att lyckas med en anläggnings bevarande. I vårdprogrammet definieras hur platsen ser ut, dess historik och vilka värden som finns och borde bevaras (Flinck 2013).

Flinck (2013) menar att trädgårdar även har ett ekonomiskt värde. En trädgård kan påverka värdet av en fastighet samtidigt som ett områdes popularitet bland besökare och boende kan bli bättre med en närliggande park eller trädgård. En park som vuxit fram under lång tid och blivit välskött, riskerar att få en sämre skötsel och därmed få ett minskat ekonomiskt värde. En trädgård förmedlar berättelsen om en plats, vem som bott där, vem som har arbetat där och samhällets utveckling. En plats betydelse ökar när den blir mer uppmärksammas och kan locka fler besökare om den är känd eller kända människor har vistas där (Flinck 2013).

Florensdeklarationen

1982 tog The International Committee of Monuments and Sites (ICOMOS) fram ett dokument kallat *Florensdeklarationen* med riktlinjer för hur man bör arbeta med att bevara och restaurera historiska parker och trädgårdar. Deklarationen är ett tillägg till Venedig deklARATIONEN som är en internationell överenskommelse för hur man ska bevara och restaurera minnesmärken och områden av historiskt intresse. *Florensdeklarationen* betonar att det är viktigt att ta reda på ett en anläggnings historia och definiera dess värden innan arbetet med historiska trädgårdar påbörjas. Eftersom trädgårdar och parker består av levande material krävs speciella bevarandeåtgärder och särskilda regler för dessa. I *Florensdeklarationen* artikel 11 fastslås att skötseln av trädgården har stor betydelse. För att trädgården skall kunna bevaras i oförändrat skick krävs att vegetationen som dör ut ersätts och att ett långsiktigt program med periodisk förnyelse sammanställs. I artikel 15 konstateras att en noggrann, vetenskaplig och historisk utredning är viktig att genomföra innan man börjar förändra och restaurera en trädgård (Florensdeklarationen 1982).

Riksantikvarieämbetets värderingsmodell

I Innerbäckes *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*, som är skriven på uppdrag av Riksantikvarieämbetet beskrivs hur en kulturhistorisk värdering av byggnader bör gå till för att bevarandeåtgärder ska kunna planeras och bli så bra som möjligt. I Maria Flincks *Bevarande av kulturhistoriska trädgårdar* beskrivs hur man kan anpassa detta till trädgårds- och parkanläggningar. I hennes värdesystem sammanfattas information om både historiken och nuläget för att kunna avgöra vad som har ett högt bevarandevärde och inte. I en analys tar man i tre steg hänsyn till ett antal olika historiska värden, upplevelsevärden och övriga värden.

Historiska värden

- Trädgårdshistoria samt arkitektur.
- Anläggningsteknik och odlingshistorik.
- Patina, exempelvis gamla brukade/slitna föremål, dött material och gamla träd.
- Samhällshistoriska, socialhistoriska och personhistoriska värden.

Upplevelsevärden

- Trädgårdsarkitektoniskt och konstnärliga värden.
- Patina
- Miljöskapande, identitets- och kontinuitetsvärde.
- Tradition- och symbolvärde.

I det tredje och sista steget värderas förstärkande och övergripande motiv det vill säga varför just denna park ska bevaras jämfört med andra anläggningar. Där innefattas även kvalitet, ursprungsmaterialet, pedagogiskt värde, sällsynthet och representativitet (Flinck 2013). I Statens fastighetsverks vårdprogram (2006) för Harpsund definieras ett antal olika värden. Historiska värden som lyfts fram är med det levande kulturlandskapet som berättar om anläggningens historia och utveckling. Herrgården representerar en typisk självhushållande anläggning från början av 1900-talet där delar av odlingen finns kvar idag. Trädgården är väl utformad arkitektoniskt och har hög kvalitet med ett tradition av hög skötsel. Herrgårdsmiljöns läge vid sjön och i landskapet bidrar till stärkande upplevelsevärde. Även Harpsunds betydelse för politiken lyfts fram som ett symbolvärde. Området anses också ha höga naturvärden i form av en omväxlande natur, botaniska värden och ett vackert landskap, Ön

anses ha ett mycket högt naturvärde (Statens fastighetsverk 2006).

Vårdprogram

För att historiska trädgårdar ska kunna bevaras och utvecklas behövs en kontinuerlig skötsel. För att skötseln ska lyckas krävs mål som tydliggör hur parken ska se ut, vad som ska finnas där och hur den ska användas. Statens fastighetsverk och Riksantikvarieämbetet använder sig av vårdprogram för att förenkla detta. Vårdprogrammet ska innehålla bland annat historik, nulägesbeskrivning, analys av värde och mål med trädgården. Detta gör det möjligt för de arbetande i trädgården och förvaltare att planera arbetet. Det ska också vara till hjälp vid eventuella förändringar i parken. När man upprättar ett vårdprogram eller när en anläggning ska byggnadsminnesförklaras, gör man även en kulturhistorisk analys (Flinck 2013).

För Harpsund finns ett antal upprättade vårdprogram bland annat från 1970-talet och 1998. Det senaste vårdprogrammet som upprättades för Harpsunds park och trädgård var färdigt 2006, programmet godkändes av Statens fastighetsverk och Riksantikvarieämbetet. Syftet med dokumentet var att skapa underlag för underhållspersonal, konsulter och entreprenörer för att drift, underhåll och åtgärder skulle ske enligt områdets förutsättningar och mål. Dokumentet upprättades av etablerade landskapsarkitekter och innehåller förutom målen allmän information om området samt dess lagar och bestämmelser. Med hjälp av kartor, skisser och bilder beskrivs parkens historik mer ingående. För varje delområde finns en beskrivning, analys, mål och förslag på skötselåtgärder (Statens fastighetsverk 2006).

Mål i vårdprogrammet

- ”Parkens naturvärden ska värnas och förtydligas för kommande generationer, genom långsiktig planering, restaurering, vård och skötsel.”
- ”Park och trädgårdsanläggning ska efterlikna utseendet vid tiden för svenska statens övertagande 1953.”
- ”Anläggningen ska uppvisa en herrgårdsanläggning innehållande både ett levande trädgårdsmästeri och en prydnadspark.”
- ”Anläggningen ska ha en hög skötselintensitet, ge ett gott intryck och tillgodose olika behov vid representations- och rekreationssammanhang med utgångspunkt i Carl August Wicanders testamente.”
- ”Samtida mindre tillägg av estetiska eller funktionella skäl ska kunna tillåtas om de inte påverkar bevarandevärdena” (Statens fastighetsverk 2006).

Några av förslagen på åtgärder i vårdprogrammet.

- Att förbättra förutsättningar och med tiden förnya lönnallén som idag har dålig tillväxt och vitalitet.
- I trädgården föreslås plantering av exotiska prydnadsträd mellan paviljongerna och flyglarna. Rabattlisterna återskapas med perenner och rosor för att efterlikna den tidigare utformningen. Klotformade buskar och stamsyrener planteras vid sidan av planteringarna. Mittgången återskapas på sikt.
- I parken åt öster återskapas den skärm av träd närmast stranden som har funnits tidigare.
- I odlingsdelen förnygras de granhäckar som är i dåligt skick. Den uppodlade ytan ska inte minska, i de odlingsland som inte behövs sås täckgröda samt i bänkgårdarna.

Odlingen i orangeriet utvecklas och krukväxter så som agave och yuccapalm föreslås. Frukträderna förnygras och nya planteras i rader liknande tidigare utformning. Markundersökning utförs innan nyplantering. Bestånd med bärbuskar ses över.

- I naturparken föreslås slyröjning var 3:e år och ev. nyplantering av träd vid båthuset (Statens Fastighetsverk 2006).

De mål och åtgärder som föreslås ska få trädgården och parken att likna anläggningen från 1953 eftersom vilket man kan anta av testamentet var donatorns önskan. Trädgården som fanns 1953 var välutvecklad och karakteristisk. Det framgår ändå inte tydligt varför vissa åtgärdsförslag inte föreslås. Det föreslås exempelvis inte att man ska ta tillbaka klätterväxterna som växte på flyglarna i den tidigare trädgården. Det skulle behöva förklaras av den som skrivit och upprättat programmet för att få reda på detta.

Arbetet efter vårdprogrammet

Vårdprogrammet är ett antal år gammalt och idag kan man se vilka åtgärder som blivit genomförda. Fortfarande har trädgården och parken en hög skötsel men det skulle behövas mer resurser för att fler åtgärder skulle utföras. De granhäckar som var i dåligt skick och besvärliga att klippa är idag utbytta. Lönnallén är kvar eftersom den inte är prioriterad, det skulle bli kostsamt att byta ut träden, bredda och fylla ut med mer jord. Inte heller mittgången är något som planeras återskapas eftersom även detta skulle medföra en högre skötsel. Thomas Lundin tror att den antagligen har reducerats bort för att göra skötseln enklare. Återplantering av fler frukträd har inte skett eftersom det inte finns behov av fler, då mer frukt skulle skapa ett högre skötselbehov. Inte heller några exotiska träd har planterats i trädgården. Två träd i parken är däremot på väg att planteras för att ersätta ett par som blåst omkull. En plantering med hallon har ersatt en gammal efter att de gamla hade förväxt. Perenner är planterade intill flyglarna där det tidigare planterades sommarblommor. Trots att det strider mot vad vårdprogrammet säger har odlingsytan minskat en aning.

Slutdiskussion

Parkens utformning, utveckling och skötsel

Harpsund och dess trädgård och park har många bra förutsättningar för att kunna utvecklas väl, dess historik är intressant och tillsammans med landskapet runt omkring är det ett vackert område. Herrgårdsmiljön med sjön och kulturlandskapet är behagligt och visar upp en bred bild av den svenska naturen med både kultur och naturvärden som är ett passande läge för rekreation och friluftsliv. Tack vare donatorns önskan har mycket av parken och trädgården under lång tid bevarats. Odlingen har fortsatt trots att det som odlas inte behövs i de mängder som det var under tiden då familjen Wicander ägde gården. Egentligen är trädgårdsodlingen inte nödvändig alls eftersom det antagligen skulle kosta mindre att köpa varorna istället för att odla dem. Trots detta har man fortsatt med trädgårdsodlingen på Harpsund. Detta beror dels på önskemål i testamentet samtidigt som det är en tradition att bjuda på den skördade frukten och grönsakerna till middag vid besöken. Idag anses närodlad vara en extra kvalitet och på Harpsund något som kan ge ett mervärde för besökarna. 1995 blev området ett statligt byggnadsminne vilket tyder på att man ville fortsätta bevara parken och trädgården i framtiden. Ett antal vårdprogram har upprättats för att återskapa och utveckla trädgården. Trots detta har en del förändringar och reduceringar skett i parken för att förenkla skötseln. Exempel på detta är borttagna träd som inte blivit ersatta, den minskade odlingsarealen, exotiska krukväxter som inte finns kvar och gången på framsidan av huvudbyggnaden som blivit igenlagd. Detta har skett för att spara på resurser, minska på personalen och göra skötseln enklare. Av de växter som fanns i parken för hundra år sedan är bara ett fåtal kvar och de gamla har heller inte ersatts med nya. I *Florensdeklarationen* framgår vikten av att ersätta växter för att en anläggning skall kunna bevaras. Fikonen och vinrankorna i orangeriet, häckarna och träden är några av de få växter som finns kvar idag. Vårdprogrammet från 2006 pekar på att parken borde bevaras och efterlikna utformningen från 1953 samt att odlingsdelen inte ska minska, trots detta har få bevarandeåtgärder genomförts och den uppodlade ytan i köksträdgården har minskat. Man kan därför diskutera varför ett så omfattande vårdprogram har upprättats och så många åtgärdsförslag tagits fram när bara ett fåtal av förslagen är möjliga att genomföra i verkligheten.

Användning

Harpsund är avsedda att vara en semester- och representationsbostad, vilket innebär att den inte används speciellt ofta. Endast personalen statsministern med gäster och regeringen har tillträde till de centrala delarna i anläggningen. Vid större möten och besök är parken stängd helt och hållet, vilket gör det svårare för allmänheten att planera en utflykt dit. Som rekreationsbostad är det också viktigt att det är lugnt i parken, alltför många besökare i parken kan innebära att det inte blir den semesterbostad och tillflyktsort som den är avsedd att vara. I och med att politiker blir mer och mer bevakade i samhället är det viktigt att deras integritet och privatliv kan skyddas. De statsministrar som vistats och bott på Harpsund har samtliga använt platsen och landskapet på olika sätt. Tage Erlander och Göran Persson var två av statsministrarna som brukade platsen för avkoppling, för dem var Harpsund en plats där man kunde njuta av naturen vilket också var donatorns önskan. Andra statsministrar har inte alltid upplevt anläggningen på samma sätt och Harpsund har därmed använts mindre under långa perioder, trots detta har trädgårdens underhåll och odling fortsatt. Användningen av anläggningen har förändrats samtidigt som samhället förändrats. I och med att allt i samhället har börjat gå snabbare har Harpsund ansetts ligga för långt bort, Haga och Sagerska palatset som båda ligger i Stockholm har då ansetts vara enklare och mer lättillgängliga för statsbesök.

Harpsund har varit en lämplig mötesplats vid längre förhandlingar och möten som hållit på i flera dagar vilket inte är speciellt vanligt idag när regeringschefer kommer på besök och ger sig av samma dag. Att det legat så avsides har ändå utnyttjats då det kan vara lättare att hålla möten längre bort från media och allmänheten.

Enligt Maria Flinck (2013) är det svårare att argumentera för ett högre kulturhistoriskt värde om platsen är okänd. Även om Harpsund är en känd plats krävs att en anläggning uppmärksammas, vilket är lättare när man har en personlig koppling till platsen. Det kan därför bli svårare att försvara ett högre bevarandevärde när allmänheten inte kan vistas där. Eftersom Harpsund används så pass sällan och trädgården redan har en kostsam och hög skötsel är det antagligen inte aktuellt att lägga mer resurser på detta.

Parkens framtid och kulturhistoriska värden

Om man utgår från Unnerbäcks värderingsmodell har Harpsund många av de värden som presenteras. Detta beror främst på symbolvärdet som Harpsund har. Att en hel drös med regeringschefer har besökt Harpsund och deltagit i dess traditionella aktiviteter och att det också finns ett uttryck för det som sker på Harpsund gör platsen ännu mer unik. Detta bidrar till att det troligtvis även i fortsättningen kommer användas som representationsplats. Byggnadsminnesförklaringen och testamentet gör att Harpsunds byggnader, trädgård och park kommer att bevaras så länge som det är till förfogande för statsministern och dess regering trots att det av vissa statsministrar inte kommer att användas. Parken har de kriterier som krävs för att räknas som ett byggnadsminne det vill säga att den är ”synnerligen märklig”. Huvudbyggnaden och trädgården är inte speciellt gammal men det betyder inte att den inte är värd att bevara eftersom det enligt Riksantikvarieämbetet behövs en bred representation av trädgårdar där alla tider och stilar finns representerade. Om man hade återskapat trädgården som den såg ut 1953 hade parken och trädgården fått ett helt annat uttryck och antagligen blivit mer tilltalande. Landskapet och naturen bidrar samtidigt till att platsen passar bra för rekreation som ju också är platsens syfte.

Harpsunds historia och alla besökare som vistats och bott där finns dokumenterade och har alla satt sin prägel på platsen. Som representationsplats för statsbesök är Harpsund inte speciellt pampigt, huset är ganska litet och kan liknas ett museum från 1920-talet. Herrgården har ingen anmärkningsvärd trädgård och de som kommer på besök ägnar sig åt traditionella aktiviteter som att basta och ro i ekan. I jämförelse med de palats och slott som ibland används som representationsanläggningar runt om i världen är Harpsund inte särskilt märkvärdigt. Kanske är det detta som gör Harpsund så unikt att det inte är något storslaget slott med eleganta inredningar utan ett gemytligt ställe där man kan uppleva naturen, umgås och därmed även komma bra överens.

Källförteckning

Otryckta källor

Lantmäteriet
Karta 1720, Axelsberg
Gränsbestämning 1874, Axelsberg
Ägomätning 1921, Harpsund
Digital karta 2012, Harpsund

Mellösa hembygd föörening
Familjen Wicanders fotoalbum med fotografier från Harpsund (1910-1952).

Statens fastighetsverk
Vårdprogram för Harpsund (2006).

Riksantikvarieämbetet
Kulturmiljöbild. <http://kmb.raa.se/cocoon/bild/kont-281c1d668330754e1b7371651018523f38554f1b>

Riksarkivet, Arninge
Kungliga Byggnadsstyrelsen Otar Hökerberg (1914). *Illustration av Harpsund*
Jansson & Hallström (1921). *Skiss över trädgården*

Muntliga källor
Lundin, Thomas. Parktekniker på Harpsund, Statensfastighetsverk. Intervju Harpsund (9 februari 2015)

Tryckta källor

Blennow, A. (1995). *Europas trädgårdar: Från antiken till nutiden*. Lund: Bokförlaget signum.

Dahm, E. (1982). *Några anteckningar om skattesäteriet Harpsund*. Mellösa: M. Eriksson

Eskenen, M. (1989) *Statsministeriet i 75 år: Til Marienborg*. S. 69-79. København: Statministeriet. http://www.stm.dk/_p_8196.html [2015-03-11]

Fayrad, J. (2012) *Elysée Palace – Gardens open to the public*. France Today. http://www.francetoday.com/articles/2012/10/31/elysee_palace_gardens_open_to_the_public.html [2015-03-11]

Flens kommun. (2013). *Mellösa*. <http://www.flen.se/sv/Om-Flens-kommun/Bo--leva-i-Flens-kommun/Orter/Melloso/> [2015-03-11]

Flinck, M. (1994). *Tusen år i trädgården: från Sörmländska herrgårdar och bakgårdar*. Rabén prisma/Torekällbergets museum.

Flinck, M. (2013). *Historiska trädgårdar: att bevara ett föränderligt kulturarv*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Gidstam, B. (2014). *Sörmland: strövtåg i kulturlandskapet*. Stockholm: Carlsson bokförlag.

- ICOMOS. (1982). *Florence-deklarationen* http://www.icomos.se/wp-content/uploads/2013/05/Florensdeklarationen_1982.pdf [2015-04-02]
- Kulturdepartementet. (1995). *Harpsunds egendoms: byggnadsminnesförklaring*. (Regeringsbeslut 19930330 nr 11). <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=2100001725640&thumbnail=false> [2015-03-11]
- Lagerlöf, S. (1906-1907). *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Lind, E. Thulin, J. A. (1939). *Svenska trädgårdar: del I*. Stockholm: Svenska yrkesförlaget.
- Lundquist, K. (1994). *Bondens trädgård: en funktion av många nyttiga och några sköna växter*. I: Larsson, B. (Red). *Bondens självbild och natursyn*. Stockholm: Nordiska museet.
- Länsstyrelsen Södermanlands län. (2006). *Bevarandeplan för Natura-2000 område: Harpsund-Ön* http://www.lansstyrelsen.se/sodermanland/SiteCollectionDocuments/sv/djur-och-natur/skyddad-natur/natura-2000/nr322_harpsund_on.pdf [2015-03-10]
- Nolin, C. (1999). *Till stadsbornas nytta och förlustande*. Stockholm: Byggförlaget.
- Riksantikvarieämbetet, BeBR. *Bebyggelseregistret: Harpsunds herrgård* <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/byggnad/visaHistorik.raa?byggnadId=21400000356541&page=historik&visaHistorik=true> [2015-03-11]
- Riksantikvarieämbetet. *Byggnadsminnen*. <http://www.raa.se/kulturarvet/byggnader/byggnadsminnen/> [2015-03-10]
- Strömberg, S. (2003). *Harpsund: hus och händelser*. Stockholm: Byggförlaget.
- Sveriges riksdag. (2013). *Regeringens proposition (2013/14:203)* http://www.riksdagen.se/sv/Dokument-Lagar/Forslag/Propositioner-och-skrivelser/Ansaret-for-vissa-sakerhetsfr_H103203/?text=true [2015-03-11]
- The National Archives. (1917). *Chequers Estate Act 1917* <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/7-8/55/enacted> [2015-03-10]
- The White House. *Camp David* <http://www.whitehouse.gov/about/camp-david> [2015-03-11]
- Unnerbäck, A. (2012). *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.